

♦ Dünya, səndən kimlər keçdi...

"Nəhəng olan uzaqdan daha aydın görünər"...

"İnsanda hər şey gözəl olmalıdır: onun siması da, libası da, qəlbə də, fikirleri də". Babam Məmməd Arif haqqında düşünərkən ilk önce Çexovun bu məşhur kələmi yadına düşür. Onun zahiri görünüşü, nurlu, nəcib cöhrəsi və saf mənəvi dünyası, dərin insanlıq mahiyiyəti arasında tam harmoniya müşahida olunurdu.

Açığını deyim ki, sənətkarlarımıza həsr olunmuş onlarla məqalənin müəllifi olsam da, babam haqqında fikir söyləməyə bir qədər çatınlık çəkirəm, çünkü səmimiyyətime inamsızlıqlan ehtiyat edirəm. Sərr deyil ki, bu gün televiziya verilişləri və ya mətbuat sahifələrində xatırlananların böyük əksəriyyəti eyni müsbət keyfiyyətlərin daşıyıcısı kimi təqdim olunur, hərçənd aydırıñ ki, elm və sənət uğurları insanları bəd əməllərdən siğortalamır. Bu məqamda "alim olmaq asandır, insan olmaq çətin" deyimi yada düşür. Atam Araz demişkən, əslində, elə hər ikisi çətindir: yaxşı alim olmaq da, yaxşı insan olmaq da. Mən də əlavə edərdim ki, yaxşı alim olub, sənətində müəyyən nailiyyətlər qazandıqdan sonra insanlığını itirməmək də müskül məsələdir...

Actis testantibus - sənədlər şahidlik edir: qələmi əlimə alıb M.Arif şəxsiyyəti haqqında düşüncələrimi bölüşməyə məni sövq edən araşdırduğım külli miqdarda arxiv sənədləri- alimin işgüzər yazışması, SSRİ adlı məkanın müxtəlif güşələrindən ona ünvanlanan məktublar, həmkarlarının, tələbələrinin, ümidi varam, səmimi yazılarıdır. Bir də saralmış əlyazmalarının hifz etdiyi ovsun, pozitiv enerji. Həmin nurlu enerji babamın fotolarından da süzülür.

Mən o fotoları diqqətlə nəzərdən keçirməyi xoşlayıram. Onlar, zənnimcə, insan xarakterindəki mühüm cəhətləri əks etdirir. "*Vultus est index animi*"- "sifət könlün inikasıdır" deyiminin yaranışı heç də təsadüfi deyil. Onu da söyləyim ki, M.Arifin sağlığında ikən onun görkəminin gündəmdə olan siyasi xadimlər, müxtəlif sənət adamları, hətta kino ulduzları ilə müqayisə olunduğunu tez-tez eşitmışəm. Nadir təvazökarlığı və sadəliyi ilə fərqlənən babam özü belə müqayisələrə yumorla yanaşırıdı. Fotoportretindən nəzərinə çəke bilməyən bir kitabxana əməkdaşının - ziyanlı xanımın heyratla "Siz bir baxışa diqqət yetirin! Gözlərindəki dərinliyə baxın!" söyləməsi də yadimdadır.

Xüsusi münasibetlə icra olunan, fotoqrafin quruluş verdiyi şəkillərdə belə kubarlıq, həm də tam təbiilik, simanın necibliyi, xeyirxahlığı, ilk önce illərin ağrı-acısını eks etdirən xəffif kədər dolu ifadəlli, "danışan" gözəl nəzərə çarpi. Fotolarдан biri dədə-baba yurdı Xızıda, təbiət qoyunda çəkilib. Həmin şəkəl baxıdıcı sanki hündür otlan dağlaşdırlandan Küləyin vüytisini eşidirsən, bu nurlu insanın güclü iradesini duyursan. Düşünsələrə qərə olmuş alım Küləyin müqavimətini (oxu: heyatın məmənələrinin) böyük daxili güvə, enerji hesabına edərək yoldanın dönənmür, nə qədər çətin olsa da seqdil yolla inadkarcasına irləməməye davam edir...

M.Arif haqqında düşünerkən dilimə gelen ilk söz mesuliyyətdir. Əbəs deyil ki, Cəfer Cəfərov M.Arifin "Səmed Vurğunun dramaturgiyası" tedqiqatını dəyərləndirərkən məhz "mesuliyyət" sözünü vürgüləyir, alının "tarix qarşısında, oxucu qarşısında mesuliyyəti"ndən danışır. Mən M.Arifin əsrlərdən miras qalmış qıyməti xəzineyə - doğma ədəbiyyataya görə mesuliyyət dəsidiyi xüsusi qeyd edardım. Arxiv sənədlərinə asaslanan son tedqiqatlarında, məsələn, Celal Qasimovun "Kitabi-Dəde Qorqudnun yasaqlanması" kitabında (Bakı, 2013) eposu qoruyan alımlar - "öz hayatını təhlükə altına ataraq onun eleyhinə bir kəlmə de yazmayan, eyni zamanda susmayan, sözünün deyən, müqavimət göstəren ziyanlılar, <...> sabit və deyimzəxarakətə malik şəxsiyyətlər" sırasında Məmməd Arifin bincinlər sırasında xatırlanması seciyyəvidir. "Dəde Qorqud kitabı" ensiklopedik lüğətində (Bakı, 2004) isə qeyd olunur ki, Ulu Önder Heydər Əliyev "50-ci illərdə "Kitabi-Dəde Qorqud" dəstəninin tedqiqatçıları olmuş Məmməd Arif Dadaşzada, Həmid Arası, Məmmədhüseyin Təhmasib, Əbdüləzəl Demirçizadə və başqaları kimi fədakar alımların xidmətlərini yüksək qiymətləndirmişdir".

Tarixi mümkinən qədər tam, dəqiq tədqiq edib gələcək nəsilləre ötürmek, həm de çağdaş doğma mədəniyyətdə baş verənləri diqqətə izlemek, zövqsüzliyə, səriştəsiləsi siper çəkmək - bu id M.Arifin əsas amali. Burada iki böyük sənətkarımızla bağlı bir ehtevalə yadına düşür. Vaxtılı Moskva Konservatoriyasını bitirən Q.Qarayev bu şəhərdə yubanib, aspiranturadə təhsilini davam etdirmək niyyətində imsi. Amma Bakıda Üzeyir bayla görüşüb səhəbat əsasında dahi sənətkarın dilindən eşitdiyi "Bilirsinəm, bəstəkar tekke ele musiqi yazmaqla işini qurtarmamaldır" sözlərindəki mananı dərk etdikdən sonra Qarayev doğma Bakıda qalmaq qərarını verir, mədəniyyət quruculuğunu ilə başlı bir çox işlərin həllini özəndəsində götürür.

Məmməd Arif də belə bir şəxsiyyət idi. Hələ çox gənc ikən, özünün təbirinə, "vətəndaşlıq vəzifəsini, xalqa xidmət yollarını, gələcək həyat istiqamətini ciddi suradı düşünməye başlayan" M.Arif üçün edib olmaq, alım olmaq tezlik tədqiqat işi aparmaq demək deyildi. O, Maarif Komissarının müavini kimi təhsil quruculuğu ilə meşğul olur, 1939-cu ildə direktörlük Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İstítutunun təşəkkülü və inkişafında da fəal iştirak edir, eyni zamanda "Vətən uğrunda" (indiki "Azerbaycan") jurnalında rəhbərlik edir, gənc nəslin yetişdirilməsini de diqqətdən qaçırımdır. Yalnız təəccübənləmək olar ki, belə iştiraklaşmış işləri gerçəkləşdirmək üçün o, haradan qüvvə ve vaxt tapıdır! Əlbəttə, yuxusundan, istirahətdən kəsirdi, amma ona güc, enerji verən həm də qeyinlərində daşıdığı missiyanın Vətəni üçün əhəmiyyətinin derki, gələcəyə inam, Azerbaycanın sevgi idi.

Bir qədər pafosta səslənən də deməliyim ki, onun ruhu da, cismi da sevgi - Vətəninə, xalqına, ədəbiyyatına, mədəniyyətinə uca sevgi hissi ilə

əsiləmişdir. O, ədəbiyyat tariximizi araşdırırda da, yeni nəşr, poeziya, müasir teatr və dramaturgiya haqqında tənqid fikirlərini söyleyəndə də, dünya ədəbiyyatını doğma dilimizə çevirirən də, Universitetdə mühazirələr oxuyanda da böyük sevgi ilə çalışırırdı. Rəsul Rzanın təbirinə, "ədəbiyyatımızı ürəkdən seven, onun təleyfine ürəkdən yanın bar bir ürək sahibi" idi. Bütün Azərbaycan bir növ onur ailəsi, ölkənin hər bir vətəndəsi isə övladı idi. Tələbələrinin yegana oğlu Arazdan az sevir, elmədə hər zaman dəstekləyir, onların yaradıcılıq axṭarılarını istiqamətləndiriridir. Məydasi təfəkkür malik bi insan daim gelecek bərədə düşüñürdü: estəfəti kime örtməli? Burada daha bir müdrik kələm-təvsiyə yada düşür: "Bilkilərinizi bölüşün. Bu, ölümsüzlüyü aparan en etibarlı yoldur". M.Arif də texminin 50 il möddətindən öz zengin bilikləri sexavətə gəncələrə örtmeye çalıṣırı.

Alının fəaliyyət çevrəsi olduqua geniş, intellektual dünhyagörüşü hədsiz-hüdudlusuz idi. Azərbaycanda baş verən en mühüm hadisələrin episentrində idi, fundamental tedqiqatlar aparmaqla yanaşı, cari ədəbi prosesi de diqqətli izləyirdi. Estetik məyarlar sistemi sabit olsa da mühafizəkarlıqdan uzaq idi. Bu keyfiyyət ona 60-cı əsərlərinin istedadlı nümayəndələrinə həssas yanaşmaq, onları vaxtlı-vaxtında destekləmək imkanı vermişdi. Həm də hələ çox cavan iken, 20-ci illrin sonunda Remarkin "Qərb cəhəsində təbəddülət yoxdur" romanının tərcümə etmişdir. Yeni elə ilk addımlarından "en həssas, mərfəti tanqıdımız" (Mir Celal) müasir ədəbiyyatda dəyerli olan nə varsa, onu dərhəl ayırd etməyi, dəqiq, dürüst qiymətləndirməyi bacarıdır.

Vaxtılı Stravinski müasir müsiqini ne vaxtsa yazılış müsiqinin en maraqlısı, indiki anı ise müsiqi tarixinin en hayecanlandırıcı möcəmi adlandırmışdır. Düşünürəm ki, M.Arif də XX əsrin korifей sənətkarının bu fikrine şərki çıxa bıldı. Məsələn, 1969-cu ilde Vəqif Səmədoğlunun (Vekilovun) Yaziçilar İttifaqına üzv qəbul olunmasına destəkleyən rayində İttifaqın "köhnə üzvlərindən Məmməd Arif Dadaşzade" (diqqət: heç bir feksi və elmi ad təvəzükarcasına qeyd olunmayıb) genç şairin qəribəne qəriba "bilen" yeni yazı edəsini, hadisələrə tarəvetli baxışını "əsil poetik yaradıcılıq eləməti" adlandırır: "Vəqif Vekilov öz hiss və düssəncələrinə oxucuya təhlil etmir, o, oxucuda məhz bədi təsir oyadır və oxucunun həssəsləşinə inanır. Şablon vəzniş, şablon qayfiyəş, şablon təşbehəsiz yazar, amma şeir yazar, yaxşı yazar". Sonra da ağısaqqal tənqidçi qeyd edir ki, "Vəqif Vekilovun yalnız "yenİ sepi"de yazdığını üçün yox, məhz yaxşı, manalı, ağıllı yazdıığını" tərifləyir.

M.Arifin 60-ci illerde yeni nəşr və poeziya haqqında sərrət müşahidələri, həqiqi novatorluğu modabazlıqlıqdan fərqləndirmeyin zarurılığı barede müləhizələri daim "yenİ sahillerə" can atan, amma çağdaş yazı ədəalarının kor-koranə təqdimin yolverilməz olduğunu dəfələrlə vurgulayan Qara Qarayevin fikirləri ilə necə de səslesir!

Bellidir ki, Məmməd Arif əvvəl-əvvəl bədi yaradıcılıqla meşğul olmuş, qəlamını şeir, hekayə yazmadı sinanmışdır. Özü də gənc yaşının həmin əsərləri diqqətsiz qalmamışdır. Məsələn, görkəmli özbek alimi Vahid Zəhidov vaxtılı "Aprel aloyları" toplusunda çap olunmuş "Tar çalınır" hekayəsinin ona necə dərin təsir bağışladığını illər sonra da xatırlayırlar. Hekayədə qəzaya uğramış qatarların sarsılmış sərnişinlərinin hissəyecəni, tərəfə qazanılmış qəzəbələrini və qazanılmış qəzəbələrini, tələşli" barmadjaları altında yaranan müsiqinin insanların ruhunu durultmaq, barmadjaları altında yaranan müsiqinin insanların ruhunu durultmaq, bələdalarını unutdurmaq, onları ümidişsizlik və badibinlik ovqatından xilas etmek

ıqtidarı nece da kövrük tərəfləri təsvir edilir! Elə ki, bizi, oxucular da "öz yaniqli macerasını, afsanevi sərgüzləştiyi aydın wa şirin dille neq edən" şədərləməni eşidir, "yüngül bir bulud parçası kimi ses dalğalarının yuvarlanan, öz ağırlığına qeyb etmiş kimi yaşa-yaşaş qalkaraq uçan" adamların ehvalini duyruyur. Yazar sanki özü də müsikişinin yaradığını möcüzədən heyrete gelib qırulara bəyan edir: əsrlərin yadigarları tərəfində, mili müsikişimiz nece də böyük qırdaş malikidir!

... hemin zamanı odur ki, hekaye 1930-cu ilde işten işten GÜR görüb. Bu, hemin zaman idki, bezi üzdenräqen yenilik terfetürlərini, proletar şənət carşaları köhne elibə, çadra ilə baharı tarı da, müşəmni da arxive göndərmək çağışdırı, ilə qixış ediridilər. Bu, hemin zaman idki, M. Müşfiq derhal ollı ezbəri olmus "Oxu!"-ı seirini vəzifədirdi. Səciviyəvidir, deyilməyi!

M. Arifi xatırların deyirler ki, o, qibteolunacaq dərəcəde temkinli idi, Amma zahirən temkinli, müvazinəti pozmayan, müləhizələrinde hər şeyi ölçüb-biçən, səsinə yerli-yerlisiz ucaltmayan, hissə qapılmasının bu müdrik insanın qəlbində həmisi emosiyalar tügenən edirdi, nəden yazardısa yazısını, hər məsələyə, hər mövzuya ürək yanğısı olduğunu yansiardı. Temkinli idi, amma laqeyd deyildi. Onu hər bir şey - gəzəl poemə misrla, taravətli müsələlərdən, əsərərangış təbiət mənzəresi sevindirmek iqtidarındı idi. Hüseyin Abbaszadə xatırların ki, 1967-ci ilde baş redaktör olduğu "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetiində İbragimovun Novruz bayramı haqqında məqaləsi oxuyub ruh yüksəkliyi yaşanan "terif yağıdırmağı xoşlamayan sevimli akademikimiz" Məmməd Arif ona - redaktora zəng vuraraq xalqımızın zəngin enənlərinə dair bu tipli materiallara dəha genis yeri ayrırmış tövsiyə etmişdir.

Ancaq bezen sinirlenirdi - o vaxt ki, aqiq-aqşar haqsizliqla, səriştəsizliklə
ve an esasi, milli dile, mədəniyyətə laqeyd münasibətlə rastlaşardı. Belə
məqamlarda öz prinsipial mövqeyini aqiq-aqşar sərgiləyir, milli
dəyərlərinizə xoxanaların dərsini verirdi.

Atam danişirdı ki, 40-ci illerde M.C.Bağirovun Azərbaycan edəbilşiyatına dair iradlarından təng gələn M.Arif onun Azərbaycan dilində məruzə etmək istədiyini eşidib, şan-söhretli bir yazıcının yanında ehtiyatsızlıq edib: "Kişi (el içində Bağırovu belə adlandırmışdır) heç azərbaycanca dırəməlli" dansı bilir ki, hələ bir bu dırə məruzə etsin!" - deyə bir qəder istehza ilə gileyilənmişdir. Həmin söhbət fori olaraq rəhbərə çatdırılmışdır. Növbəti müşavirədə Bağırov M.Arife unvanlanaraq: "Hə, Məmməd Arif, nə deyrirsən, dəmən azərbaycanca dansı bilmirəm?" - deyə tənə ilə söylemişdir.

M.Arifə mövzü məhdudiyyəti yabançı idi. Onun saysız-səhəsəbz meqəllərinin bir tibbüni "Kitab-ı Daur Qorqud", Azərbaycan xalq teatrı, Klassik poeziya, digərini ən yeni, avanqard ruhlu adəbiyyat, Qorkinin nəşri, Şiller, Şekspir pyesi əsasında hazırlanın tamaşaşalarına resenziyalar təşkil edirdi. Təsadüfi dəyl ki, lən gənc "Məraif və mədəniyyət" jurnalının eməkdaşlığı olduğu zamanad M.Arif tərcümə işinə xüsusi diqqət yetirmiş, dünyaya ədəbiyyatının əzəməti əsərləri ilə Azərbaycan ədəbiyyatı xəzinəsinə zənginlaşdırmaq azmı ilə çalışmışdır. Xeyirxah əməllər həyatda keçirmək, məzlrumlara müdafiə etmək üçün uzun səyahətlə çıxan zavallı cəngaver lamanlı Don Kitoxutun sərgüzəştləri haqqında Servantesin dahiyəne romanı ilə gənc azə-

baycanıllar ilk defa mehn onur türkçesinde tanıtılmıştır. Yeri gelmişken, hemin jurnalda çağdaşı illerde M.Arif, onun öz tebrizine desak, "cızma-qara şekiller" de çekirdi, meseLEN, R.Taqorun "Ac daşar" hekayesine (tərcümə elə özündür) illüstrasiyaların, Nəcəfəy Vəzirovun vəfatı münasibəti Ə.M.Rəfiylin hazırladığı necroloqun başında portretin müəllifi idi.

M.Arif Azerbaycan ədəbiyyatı barədə yazdırdıqda araşdırımları geniş kontekstde aparır, yeri geləndə dünya, rus klassiklərinin əsərlərinə parallellerə üz tutur, maraqlı, bezañ gözlənilməz, qəfi ümumişdirmələr edər. Alimin Dostoyevski, Tolstoy, böyük kobzar T.Şevçenko, "şəxsi iştirablar, ürək sıxıntılarına" baxmayaraq, ümidişliyi qapılılmayan I.Franko, "kədərli ruhu güneşiñiga can atan" N.Barataşvili haqqında yazınlarda analizin dərinliyi, incə müsahidələr, bezañ məxsusi lirik intonasiya adəmi möftün edir. Oxuyursan və sənki yağılı boyalarla İsləmşə portretlər qalereyasını seyr edirsin, həmin mütəqəddir sənətkarların canlı obrazlarını təsəvvür edirsin. Tesadüfi deyil ki, Nizam adına Ədəbiyyat Muzeyində M.Arifin "Anna Karenina" haqqında mühazirəsinin dinleyin G.Əlibaylı onu heynənlığla "Avropaya ruhlu tədqiqatçı və geniş ürəklisi insan" adlandırmışdır.

— Ülkeye, kimden ve neden yarışra yazısın, M.Arif ilk nobvəde zəngin onenəllərin malik Azərbaycan ədəbiyyatına xidmət edir, özdədçiqləri ilə bu ədəbiyyatın dünya bədiş söz xəzinəsinin ayrılmaz önemli hissəsi olduğunu isbat etmeye çalışırı. Düşünürüm ki, alım N.Hikmatın "Mən Avropaya heyranlıdım, amma Şərqi oğlu olmağımla faxr edirəm" sözürlərindən imza atıbıram.

M.Arif teatr senatının xüsusi sevgisi başlıyordı. Hələ iap kiçik yaşlarında seyir etdiyi xalq oyuncuları, aşura günündə qurulan "Şəbeh" tamaşalarını onu uşaq təxəyyüllündə silinməz iş buraxmışdır. Sonralar o, dram teatrının en feal tamaşaçılarından olur, Azərbaycan aktyorlarının, ilk əvvəl A.M.Sərifzadənin yaratdığı səhnə obrazlarının mənqətik təsirini öz üzərində duybub, senatının cilgin pərestlikcəməye çevirir.

M.Arifin dramaturgıyla ile bağlı problemlü mqaaleler ile yanaşı, teat
resenziyaları da maraq kəsb edir, premyerası hadisəye çevrilmis
tamasacların ab-havasını dymaşaq imkan verir. Həmin operativ riyəldən biri
- "Müvəffeqiyəti keşf" adlı yazı (1970) Mehdi Məmmədovun qurulış verdiyi
"Xəyyam" tamasaçı haqqındadır. Maraqlıdır ki, əlim evvel-avvvel H.Cavidin
peynisinin sehnələndirilmiş haqqında planlarını onuna bölüşən
M.Məmmədova "ürək-direk vermədiyim", bu əsərin sehnə təliblərinə uyğun
gelib-gelməməsinə dair şübhələrinin olduğunu söyləyir. Lakin tamaşanı seyr
edəndən sonra tənqidçi-alım: "Xəyyam"ın quruluşu meni mağlub etdi,
qarşısında təsavvürümə gelmeyen bir əlem canlandırdı", - deyə böyük
insanlara xas semimiyyətə yanıldığını etiraf edib, rejissorun sənət
değerləşməsini alışdırıb.

M.Arif barədə düşünerkən belə bir ifadə yadına düşür. Elə insanlı və ki, öz ideyaları namına ölməyə hazırlıdır, eleləri də var ki, bu ideyaların gerçəkləşdirilməsi namine yaşamasına can atırlar. M.Arif mehz belə insan idi. Büyük ideyalar reallaşdırımaq namine yaşayırırdı, strateji xətti deqiq quriasdırıb, iri-xırda problemləri işlədi diplomatlarla xas ustalıqla həl edərər, dönmədən iraliye - başlıca məqsədə doğru addimlayırdı.

Ölbüttel, yaşadığı ökenin siyasi kuruluşu neçə-neçə vicdani, millet işinin
sübh çəkən ziyanlıları kimi onu da sərt imtahana çekmişdir. Men 1950-ci ilde
Heydər Hüseynova qarşı törədilən təqib və qarayaxama kampaniyasını nə-
zərdə tuturam. 1950-ci il iyulun 14-də "Bakı ziyalılarının yığınçığı" kimi
"günahsız" bir başlıq altında keçirilən, əslində filosofun ifşası məqsədini gü-

den "mehkeme prosesi"nde Azərbaycan SSR KP MK-nin I katib M.C.Bağirovun "Mətlibə keç" çağırışlarına baxmayaq, M.Arifin rehber ol-duğu Ədəbiyyat və Dil İstítutunun işindən üzün-uzadı danışaraq həmkarı təqnid etmədən yayınmasını və nehayət sebri tükənen Bağırov tərəfindən "San Heydər Hüseynovdan da bətərsən, san türk casusun!" - deyə itti-hamardınlımlınlı alımcıda çıxıbaşa gəldi; bütün vezifelerindən Kenarlaşdırıldı, partiya, Yaziçılar İttifaqı sirlərindən xaric edildi. M.Arifin belə bir vəziyyətə salınması şüurlara psixoloji tezxiyin gücləndirilməsi, ilk önce Heydər Hüseynova vurulan daha bir zərba idi. Alimin qızı Leyla xanının xatırladığı kimi, həmin dəhşətli günlərdə atası burjuşa millətlilərinin "əsas zəher verəni" (Bağırovun ifadesidir) - M.Arife zeng çalar, simin o təyindən dostunun səsini dəsidib: "Şükür Allahı, Arifi aparmayıblar", - deyə bir az rəhatlanaraq dərhal destəyi asarsı.

O günlerin atmosferində təsəvvür etmək üçün "Ədəbiyyat qəzeti"nin 1950-ci il iyul-avqust baxıxlılarını vərəqləmək kifayətdir. Burada men eyanlıq namına qəzətin 21-ci sayında dərc olunmuş "Böyük vezifələr qarşısında" baş məqəsindən "boşvezim exlaqına zidd adətləri və ikiyüzlülüyü yayan, <...> yaşlı-hesablı siyasi sehvərlər buraxırmış". M.Arifən adəsgidə parçanı sıfat getirmek istərdim: "Məmməd Arifin uzun iller başlılıq etdiyi ədəbiyyat institutundan fəaliyyətində də sovet ədəbiyyatı problemlərindən uzaqlaşmaq, ədəbi irsa qeyri-tənqid münasibət, keçmişliq idealına və burjuşa millətlilikli təzahürleri zala kimi zərəri möyillərə yol verilmişdir. Məmməd Arif isə döñə-döñə olan təqnidən heç bir nəticə çıxarmamışdır". Kubod sehəv, nöqsan kimi qələmə verilən bütün bù hallar indi eksinsə qəvrəmlər, M.Arifi müsbət tərəfdən seciyyələndirir.

Dünenecən ezziz dost, yaxın həmkar, etibarlı tələbə bildiyin adamların birdən-bire dönerək senin üzünə olmazın təqnid söyleməsi polad iradeyə malik insəni belə sarsıtmışa qadır. Nizami Müzeyində təsil olunan ifşa yığınçığında bəzələri elə canfəsanlı göstərimiş ki, M.Arif nehayət dözməyib zələ üz tutub auditoriyanın vidiçinən acizəne unvanlanaraq: "Təqnid edirsiniz edin, amma bu dərəcəde da yox" deyibmiş. Buradaca men bütün baş verənlərin reallığını inanmayaq, ham də, görürün, veziyətin mürükkəbliyini tam anlaymayaq Arif müslülm kimi "temiz insan"ın unvanını söylənilən haqsız iradlara qarşı öz etiraz səsini ucaldan bir xanımın - Aşiqəliyevyanın adını çekmek istərdim.

Qəzet materiallarının oxurğan ona da fikir verirsen ki, bəzi təqnidçilər - onlar isə ədəbiyatımızın en meşhur simalardır - formal xarakteri ifadələrə, kifayətləndirilən halda (məsələn, yaşıçı Əbülhəsən "ifşa"ndən ad çəkmişdir, demək olar ki, vaxt keçmişdir), dərəgileri sanki öz kin-küdrətini ifadə etmək üçün gözəl imkan əldə edib, beləgətde, qəliz ibareler icad etməkdə bir-biri ilə yarışırlar. Onu da deyin ki, mündərik Arif müslülm dövrün siyasi reallliklərinin nəzərə alaraq öz "təqnidçi"lərinin böyük ekseriyətyinə qarşı sonralar kin saxlamamışdır. Xatırlayırdı ki, onlardan biri - Mirzəqə Quluzadə məcburi təqnid çıxışından sonra öz istekli müslümlinin ardında düşüb: "Siz Allah, bağışlayın manı, Arif müslülm". deyə-deya onu bir müdəttif təqib edibmiş, ele ki, nehayətədə alim "Hər şeyi başa düşürəm, rahat burax manı!" söylemək məcburiyyətindən bulunmuşdur. Amma istisnalar da var idi. Həmin muzeydəki iclasda tələbəsi olmuş bir genç xanının iftirələr dolu odlu-alovlu çıxışı, görürün, Müslülm Arif çox iztirablar vermişdir: iller ötsə de, həmin xanımı görən sifeti ona xas olmayan sərt, qəddar ifadə alırdı. Özüm müsahidə etmişəm və, doğrusu, uşaq olduğum üçün həmisi nezakəti bəbabının birdən-bire ovqatının kəskin dəyişməsinə təccübəlnmişəm...

Həmin yığıncaqdən iki gün sonra M.Arif oğlu Arazla Kislovodskda dincənələn heyət yoldaşı Zümrüd xanıma məktub yazıb, ondan heç bir şaylaşınmamıştı xahiş edir: "Əger manı istayırsınız, öz istirahətin pozma, həmisi ki kimi ol, ora dard çekmek yeri deyil", - misralarında teşvişli yanaşı ne qədar qayğı və içdən gelən məhəbbət var. Maraqlıdır ki, həmin "namüəyyen" veziyətdə M.Arif heyət yoldaşına təsviylər de verir, İsmayıla, Soltan xanıma, Timuçine (babamın yaxın dostu aktyor, rejissor İ.Hidayətzadənin ailə üzvləridir - Z.D.) salam da ötürür. "Pul göndərsem emənet kassasına qoyarsan" göstərişi isə onun öz aqibəti haqqında düşüncələrinin heç da ürək aqan olmadığını delət edir. Amma bütün takidlərə baxmayaq, isti, kükəlli Bakıya dönen Zümrüd xanım Arif müslülmə eşi arxa olur, büt an belə onu gözən buraxır. Deyirlər ki, ailə üzvləri, o cümlədən M.Arifin bacarıları Bilqeyis xanım, Seyyare xanım növbə düzəldib gecə-gündüz cədvel üzrə bəbabının her bir addimini izləymiş, xüsusən də o, Doktor döngəsindəki evimizin evyanın çıxanda narahat olarımlar, cüklər heç şübhəsiz, M.Arif da intihə flirkənlərdən xalı deyildi...

Zümrüd xanım Axundova (1912-1961) M.Arifin ilk və yeganə sevgisidir. Bu onun gözləri yaşla çalan, xurnayı saçan ağ bənnizini hasiyəldəndirən füsükar, "ağılı, diribaş, dilli-dilaver" (Ş.Rəhimov) xanım - pedaqoji texnikumun tələbəsi artıq 20-ci illərdən imzası tanınan genç alim, yazar M.Arifin könəlini feth etmişdi. O derecədə ki, təmkinli, emosiyalarını cilovlamışı bacarıcam. M.Arif Zümrüd xanıma şeir formasında məktublar yazar, poçtalon rolinde çıxış edən kiçik qardaşı Ağarəhim vasitəsilə bu məktubları gözəltisənə tövərmüş. Zümrüd xanım da xarakterə möğür bu ciddi idi, amma məktublardan sözünlənən romantik duyguların gücü bu "qarşılıklıda"nın ürəyindəki buzu əridə bilmədi.

Gözel, feal, eyni amala xiadat edən adamların bir-birini tapşması müşkül məsələdir. Odur ki, iki genç alının ailə qurması yaxıcı Qılman İlkinin xatırladığı kimi, bütün elmi, ədəbi ictimaliyatı sevindirdi. Arif müslülm - Zümrüd xanım Bakının en yaraşlı, an ahəngdər cütüklərindən idi. Onların müsəbatları adı məhəbbət çərçivəsinə sığmayaq tam məslək, aqide birliliyinə asanlıdır.

Z.Axundova xatırıldırıstedə istedədi pedaqoji kimi yaşayır. On beş yaşından dərs deməyə başlayaraq, o eyni zamanda pedaqoji texnikum, sonra Azərbaycan Dövlət Ali Pedaqoji İnstítutunda oxumış, təhsilini Moskvada Ali Kommunist Maarifi İnstítutunun aspiranturunda professor Y.Medinşkinin (bu alımlı SSRİ-də pedaqogika tarixinə dair ilk dərsliyi müslümlü iddi) rehbərliyi altında tamamlamışdır. Azərbaycan qadınlarını savadlı, müsəris təfakkürü ilə Z.Axundova neçə-neçə qızı təhsilə calb etmişdir! 1949-cu ilde "Azərbaycanda qadın təhsili tarixində: 1900-1914-cü illər" mövzusundan dissertasiya müdafiə edən Zümrüd xanım pedaqoji elmər namizədi adını almış ilk azərbaycanlı qadın alım olmuşdur. Zəmanında elmi dairələrdə böyük ruh yüksəkliyi doğurmış bu hadisini "Azərbaycan müslülm" qəzeti (1949, 30 iyun) "yalnız elm sahəsində müvəffeqiyətələr" çalısan Azərbaycan qadınlarının deyil, bütün Azərbaycan sovet mədəniyyətinin yeni nüaliyyəti" kimi dəyərləndirmiştir.

2009-cu ilde Azərbaycan televiziyası "Birincilər" silsiləsindən verilişini Zümrüd Axundovaya həsr etmişdir. Həmin verilişdə çıxış edən Qılman İlkin,

Bekir Nebiyev, Sirmemmed Hüseyin Universitetin dosenti Zümrüd xanımın nadir mülliəklilik istedadından, tələbələrinə, xüsusen de Azərbaycanın bölgələrindən Bakiya oxumagə gələn gəncərlərə göstərdiyi analit qayğısına-
dan-berpa olmuşdur yataqşəxən yerləri, tətbiq teqquşlarından, yüksək mənası-
vityatından başlıqdan başlıqdan, onu M.Arifa ağır məqəmada eşil xəstə, dots ola-
bilmiş iradəli, matin bir qadın kimi səciyənləndirdilər. Məsələn, xatırlanı ki,
çətin mührariba illərində M.Arifin qoşuldan partiya biletli yoxa çıxdığı zaman
zəfər Zümrüd xanım özünü itirməmiş və bazarda möhtəkrillikle meşğul olan
adamlarla elaqə yaradıb həmin bilet qaytara bilmirdi. Yəqin zalim bair dövr-
da həle itkinin na ilə nəticələncəyinini arfa şövleməye ehtiyac yoxdur.

Ancaq təsşüfənlərə, olar ki, M.Arifə birge maneələri sebirlə dəf edən, o cümlədən "Türk casusu"nın xanımı olmuş kimi aqrı veziyəti leyataqla şayəyan, pilla-pilla keçikliklərə qalxan Zümrüd xanının hayatı son derecə qısa olmuşdur - cəmi 49 il. Yanı, M.Arifə əsas naliyyətlərinin görəmk, qalibiyətin ləzzətləri doncuna dadmaq ona nəsib olmamışdır. Ölümqabağı vəsiyyətin haqqında söyuledikləri işla onun epiqidəsinə, xarakterinə dəhə artıq dərcədə açılıclar. Belə ki, Ş.Hüseynovun xatirəlidi kimi, Zümrüd xanının oxun mənzilə yola salan insanların Universitetin yanından keçərək orada bir neçə dəqiqə ayaq saxlaması - cənəzəsinin Universitetdə götürülməsini yoxla-xaşı etmişdir. Yəni bütün ömründür müəllimliyi həsə etmiş bu uca insan təpəsi təpsirilməmişdir və hələ doğma təhlükəsizliyi həsə etmişdir.

Zümrüt xanım 1961-ci ilin dekabrında vefat etdi, man ise yeddi ay sonra dünyaya geldim - özü de adını da evvəlcəndən belli idi. Çünkü sağlamlığı görüb ilmədiyim nənəm galini Aيدا "siz, cavanlar, qadın adlan bayenmirsınız..." - deyə, amma xahişimi yerinə yetir, qızın olsa, adını Zümrüt qoymış - deyə olduğunu ayağında söylemişdir. Odur ki, 1962-ci il yunyun 2-də -doğum günündən sonra, babam təqvimin vərəqində "Zümrüt anadan oldu" yazdı (hemin saralılmış vəraq indi de durur) ve sonra üzüm müddət doğmalar Arif mülliimi hayecanlandırıbmamaq üçün məni admıla yox, "bacı çağırıldır...

Yeri galmışken, qardaşının adını babam teqimüş, özü də ata-anamın etirazına baxmayaqar mahz bu adda teqimmişdi. Hami da çox etəccübləndir ki, nüfuzlu cabbarlışunas-alım niyə ilk nəvəsinis Elxan boy. Aşqın adlanırdı. Hərçənd yaqın dərinə varsaq, bu qərarın arkasında duran məntiqi anlaşmaqlar. Oğlunun ad sejimi de düşünlüb daşınılmışdı; atamız Azərbaycanın ilk (bəlkə də elə birinci) Arazlılarından idi. Bu adı da bildiyim qədar Ə-Məmməd xanlıq təkif etmişdir...

Zümrüt xanının səyləri hesabına aile kiçik bir elm və mədəniyyət ocağına çevrilmişdir. Ailenin yeganə övladı Araz Universitetin fəlsəfə fakultəsinə daxili olmuş, bu fakülətə bağlılıqdan sonra tarixi kimi təhsilini davam etdirmişdir. Bu da ona tədqiqatlarını geniş tarixi müstəvidə aparmağı imkan verirdi. Əvvəl-əvvəl bədii edəbiyyatın sinası da, sonra filologiyaya maraq -burada isə onun mülliimi "elminimiz mürdəşkarlığı" (T.Cavid) Məmməd Arifin özü idi - hər şeyi üstləmisiydi. O, XVII əsr Azərbaycan edəbiyyatının, xüsusan da Molla Panah Vəqif yaradıcılığının tədqiqatçısı, "Vaqifçüsənlərin saqqalsız aqsaqları" (Abbas Zamanov) "Vaqifçüsənlər" arasında birincilik qazanmış istədədi alırmış (Əziz Şərif, nüfuzuna sahib idi). Filologiya elmləri doktoru, Əməkdar Elm Xadimi olaraq atanmış Azərbaycanda ilk universal ensiklopediyonunun nəşrində böyük eməyi - o, uzoq müddət baş redaktorunun müavini, ömrünün son iki ilini isə baş redaktor vazifəsində çalışmışdır - xatirinənməqə layiqdir.

Atam 1990-ci ilin noyabrında 54 yaşında dünyasını dəyişdi. Çökməkdə olan sovet imperiyasının 1990-ci il yanvarın 20-də Bakıda törətdiyi qırqın 60-

cılarsının temsilcisi olan, totalitarizmin bütün təzahürlərinə qəlbən nifrat edən, azadlığı hər şeydən üstün tutan atamın zərif canına vurulan ölməcül zərbə oldu...

Buradaca men Məmməd Arif - Araz Dadaşzadə münasibətlərinə toxunmaq istərdim. Biz atamızla həməsi nezakət, amma sərbəst, dostyana işinşəyyədə olduğumuz halda, onun əzə atası ili davramına tərzdən ilk nezərdə rəsmiyət sezişlərdi. Bu iki insan arasında sanki pərdə var idi. Nadir hallarda "ata" xitabından istifadə edən Araz Dadaşzadə başqa adamlarla səhəbdə atasını "Arif müsləhim" adlandırmır.

Amma ata-oğul arasında zahiri emosyonallıdan uzak asıl kişi müsnâbetlerinin mövcudluğu şübhəsizdir. Həle çox gənc kılın ailə başçısı vəzifəsinə icra etməli, coxşayı ailə üzvlərini dolandırmalı, külək məjdədə çetinliklər qarsılışmalı olan M.Arif öz yeganə evladının möhkəm, maqsədində doğru dönməden irəliləyin görkəm istəyirdi. Atam isə xarakterda müslümən idi, emosional idi, ehvəli bu va ya digar hadisənin təsiri altında deyişə bildir. Eyni zamanda ata-oğul ne qədar bir-birindən fərqlənsə də, onların insan məhiyyəti eyni idi: her ikisi yüksək mənəviyyatlı sahibi olub, əsas heyat prinsipləri xəyanət etməyə, dürüt yaşamasına, haqqı müdafiə etmeye, insanları xeyrşəhər gözə baxmağa çalışırı.

Araz Dadaşzadənin atasına münasibətinin kökündə darin, sözü ifada oluna bilməyəcək ehtiram hissi durdur. İnsanlıq zidd Stalin rejimi dövründə Arif müallimlə karyerasını, ailəsinin rifahını, ilk növbədə öz hayatını zərba altına qoymaq leyaqtını mühafizə etdi bilmidi. Elmə, dosta xeyənətin mümkünsüzlüyü - məhz bu ağıda Məmməd Arifin bütün qarşılara hakim kəşilmişdi, onun maneviyyatının mözgünü təşkil edirdi. Atam da bunu çox yüksək dəyərləndirirdi: Məmməd Arifi uca məhəbbətə sevir, işi əvvəl ona bir sexsiyyət kimi hörmət bəsləyirdi.

Babamızın təqib olunduğu o dehşətli iləri atamız Araz, nə qədər qəribə olsa da, bəzən yumor hissi ilə xatırlırdı. Digər tərəfdən aşağıdakı olaya cəsa yanaşmalı? Belə ki, o zaman yüksək vəzifə tutan Ə.Yaqubov M.Ariflə rastlaşdır: "Nu, Mamed Arif, para razorujşaq (terkilsən olmaq vaxtıdır)", - deyə etiraz qəbul etməyən tonla şəhərmişdir, "Madam ki, M.Arif (şəhərmiş), "Türk casusu" dursa, deməli onun evində mütləq silahlı anbar olmalıdır", - deyə atamı bir parə insanların məntiqinə (daha doğrusu, məntiqsizliyinə) risixdən gülürdü.

Bize, nəvelərə, tez-tez sual verirlər: Arif babanızı necə xatırlırsınız? Daim işleyen, yazılıb-pozan, qalaqla qızışdırıb mütəslə edən. O, iş otığında, kitablar (onların sayı isə 10 minə (!) yaxınlaşdırıb) arasında ləğəftən ləğəftən tapardı. Son dərəcə nizam-ıntizamlı idi, rejimə ciddi riayət edirdi: sehər doqquzdan aşxam attività kimti vitse-prezidentdi olduğu Elmlər Akademiyasının Prezidiumunda, sonra isə mütləq bir neçə saat evde çalışardı. Alıemzidə didaktika, öyünd-nəslihə yer yox idi. Babamızın otığından gecə süzülen

Anası Xavar xanının erkin olğunu, atası Maharram kışının ağır xəstəliyin albün birgün ölüldür ola
Məhəmməd Bəggər (Məmməd Arif) təxəllüs 20-ci il-nin ortalarından meydana çıxır) yeniyetmə
iñlik ağrızlanıb qatlaşdırıcı bəatin ağrız - üç qardaş (Cəfər, Əbdülliş, Ağarşün) və iki
baçının (Bilqış, Sıyyar) qayğısına qalınmış məzciyərtli qurşusunda düşmənşər. Bilqış xanın
uzun illər ADU-nın filologiya kafedrasında işləmiş, qeyri-adlı xeyrəhdil ilə hətinə kollektivin
sənətini sevgisi qazanmışdır. Ağarşün mütləq isla şəhiyyə salasında uğurla çalışmış, rəhbər
vəzifələr tutmuşdur. Onun II Dönya müharibəsi zamanı horbi corrah kimi göstərdiyi səciyə
həqqundan bu yaxşılarda "Podvij naroda v Velyikoy Otchestvennoy voynye" səyində oxuyub qıra
hissi keçirdim. Yüzərlər yaranmış olundan xüsus etmisi böyük şəhərinə inanın həyata nadir
təzəvəkərlər ilə sevili, heç zaman öz cəhdəkənləri nüfuzlularına ilə öymürdü.

işiq, makinasının taqqıltısı və həmin kitablar - evimizin edəbiyyatda sevgi dulu atmosferi bizim "tarbiyeci"miz idi.

Burada bir rəvayət yadına düşür. Nə vaxtsa bix Mülliəmləndən soruşular ki, əsil ruh adəmini nece tanımış olar. Mülliəm cavab verir ki, bəli adamı ne nüqtinə, ne görkəməni görə, ətrafında yaratdığı atmosferə görə müəyyənəslərdirmək mümkündür. Çünki heç ne onun ruhuna xas olmayan atmosferi yaratmaq işləridən deyil. Krimda tək bir gelşi ilə istenilən məkənda o həmin ütiyyətli dolu ab-havani bərərər edirdi.

Vaxtın qitliginə baxmayaraq, bütün ulularımıza görə alləmizdə təmsilcilik edən Arif Baba (bize ana tərefəndə baba-nənəmizi görmək nəsib olmamışdı) təlim-terbiyəmizdə təshihlər etməkdən vəz keçmişdi. Məsələn, qardaşım Aşqinə menim oxuduğundan Büləbdə adına orta ixtisas müsiqi məktəbinin tədris proqramlarında Qərbi Avropa bestəkarlarının əsərlərinə yer verədən çox ayrıldı. Bu, müəyyən zaman ötdükündən sonra babamızı narahat etmeye başlıdı. Bes milli müsiqimiz neçə? Müğamlarımızı, Üzeyir bayın əsərlərini bilməmək, sevməmək olarmış! Güñərlərin bir günü baba bilet alıb, olmazdan tutub bizi opera teatrına apardı. Yaxşı yadimdadır, bù, Hacıbeylinin "Əşli ve Kəram" operası idi. Əlbəttə, biz o zaman müğənə operasının meziyyətləri, müsiqinin gözəlliklərini dərk etmək iqidəndən deyildik. Amma tamaşanın rəngləri, ayın-ayın sessləri yaddaşma hemisəlik hekk olundu. Arif baba da çalışdı ki, biziye bayram ovqatı yaratınsın. Hətta teatnın bufetinə də bizi apardı: onun aldığı limonadan dadi indi da damağındırdar...

"Bəhar" kinoteatrında həməyən sehr etdiyimiz Vittorio de Sikanin - tektrsiz M.Mastroyanni və S.Lorenin əsərə rollarda çəkildiyi "Günəbaxanlar" filmi de yadimdadır. Baş tutılmış məhəbbət haqqında bu dramatik kinolent, xüsusi sən də filmin ürkəkləri riqquş getirən duylu müsiqisi meni təsirləndirdi. Onu da deymir ki, ata-anam bizim kinoteatra sefərlerimizden narazı qalmışdır: hesab edirdilər ki, balaca bəz qızın (9-10 yaşının var idi) məhəbbət haqqında bəle "ciddi" filmləre baxmamış üçün vaxt hələ yetişməyib...

Oxu çevrəmizi da diqqətsiz qoymurdu. Əlbəttə, bizi maraqlı fabulası ilə seçilən, romantiqa dolu sərgüzəşt xarakterli edəbiyyatla üstünlük verirdik. O isə bizi əbədi mətbələrdən bəhi edən dərin edəbiyyatla ənsiyyətde olmuşa olmağa səsləyirdi. Mənə məsləhət görürdü ki, dəftərə tutub, oxudüğüm çoxsaylı kitablardan maraqlı fikirləri orada qeyd edim. Bu yaxınlarda onun əlyazmalarına araşdırırdıqda onun qeyd daftarcasını tapdim. "Bal ansi hər bəhar ciçindən bir şire toplayan kimi" o da özünün "Vətən eşqi" yazısında obrazuş şəkildə söylədiyi kimi, "sanət dühələrinin əsərlərindən ruhuna yatan fikirləri toplanmış, qymatlı inci dənələri kimi sap'a düzümsüdü". Həmin "fikir və ehtiras dəftəri"ndə sonuncu qeydlər 70-ci illərə aiddir. Deməli, Arif baba həyatının axır illərində bəle bir tələbət oxuyur, öyrənirdi...

O saralı-solmuş daftarcanı vərəqəldikəs S.Vurğunun 1941-ci ilde ədəbi tənqidə hərə olmuş konfransda çıxış edərək həmkarları üvənləndirdi, sözlər xatirində canlandı: "Arif yoldaş maruzəsindən gözəl fikirlər söylədi, bunları öyrənmək lazımdır. Mənə, hər bir yaxşı sənətkar öyrənəmliyidir".

Uzun müddət düşünürdən ki, babamızı işdən başqa heç ne maraqlandırırmış. Amma onun həssas, nazik qəlib insan olmasına, aileyə bağılılığını 1972-ci ilin yanında dudym, anlımadı. O zaman biz ilk dəfə bir-birimizdən ayrı dincəlməli olurduk. Qərələşdik ki, babamızın sahəsində problem (infarkt keçmişdi) olduğunu o, dəha serin yerdə - Latviyada, Dubultida Yaziçilərin Yaradıcılıq Evində istirahət etsin. Biz isə o, qayıdanın sonra Krimdəki "Koktebel" pansionatına yollandıq. Bu təmkinli, emosionallılıqdan uzaq, azdanzaşınan insan hər gün Dubultidan bizi - ayrı-ayrılıqla hər birimizə

məktəblər yazardı, çox darixdılarından şikayətləndirdi. Nəhayət, istirahətinin yarımqi qoyub Bakıya döndü. Babamın Dubultidan Bakıya, Bakıdan Şüvelandıkağızı bağımızdır. Krima yazdığu məktəbləri qoruyub saxlamışam. Bu məktəbləri her dəfə elime alıb oxuyaonda onun ne qədər həssas, zəif qəliblə insan olduğunu sezirəm ve izah, təsviri münkün olmayı sevinc qanşıq kəder hissələrini yaşayırıam. Bir məktəbda o hətta mənə - nevəsinə şeir de üvənləndirdim. Həmin məktəbu tam şəkildə təqdim etmək istərdim:

"Zümrüd bacı!"

Ey başlar tacıl!

Səni güller gözleyir,

Sırın diller gözleyir.

Quşlar deyir: gel bacı!

Gel, deyir, nar ağacı.

Üzümlər de gel deyir,

Gel bir az dincəl deyir.

El-oşa seni gözleyir,

Baba seni gözleyir.

Zümrüd, gör sənin üçün neşən şeir yazmışam. Görəsen sən mənə oradan, Krim xanıfların qılınc oynadığı cölərdən nə kimi xəberlər getirəcəksən!

Papaya, mama ya salam söyle. Aşqına de bir yaxşı şirin söz de! Neftçinin axırında yere keçməsi münasibətə onu təbrik et.

Babanı Arif

27/VII-72

Bakı"

Alləmiz qoruyucu mələyi, Zümrüd xanımın vəfatından sonra ev, məşitlər bağılı bütün qayığın öz öhəsindən görmüş anamız Aida xanım M.Arif üçün tekə bir gəlin deyil, doğma övladı qədər istədiyi insan idi. İxtisasla bioloq olan Aida xanım 1970-ci ilde "Məhəmməd Füzulin" təbib elmi görüşləri" kimi çox maraqlı bir mövzuda dissertasiya müdafiə edib elmələr naməzədi derecesini almışdır. Mövzu seçimine evdakı filoloqların təsiri şübhəsizdir. Bütün boş müstəvildərə yer almış qala-qalaq qovluqlar, kitablar, kağızlar - müdafiə əraflasındaki telatum və gərginliyi xatırlayıram və bir de Füzuli əsərlərinin yaddaşma möhkəm həkk olunmuş "əscib", qəliz adlanı - "Şəhəhet və Mərəz", "Rindü Zahid", "Səhbət-əsər" ...

1972-ci ilin son dəqiqələri idi. Alləmiz bayram süfrəsi araxasında əyləşmişdi: enənəvi təbrikler, xoş diləkler, ərzərlər söylənilirdi. Hər hansi bir sentimentallıqda uzaq babamız da söz götürdü və bu dəfə ümumi təbriklerden kənarlaşaraq birbaşa matləbə keçdi: "Ağınca deym, men Aidayda meatəl qalmışam. Bu qədər da özünü sevməmək olarmış? Bu insan qətiyən özü bərədə düşünmür, bütün fikri-zikri bizi dəbdər - her birmizizin sağlam, rahat olmasındadır. Müsahidə edirəm və onun ürəyinini genişliyinə, təmənnəsinə sevgisine təcəcuplenirəm..." Doğrusu, birinci dəfə babamızı bəle həycançı, duyğulu gördüm və onun minnetdar olmaq, məhrinən münasibətə dəyərləndirmək kimi keyfiyyətləri özün əzizləndirdim.

Bəli, M.Arif minnetdar olmağı bacarırdı. Deyirler ki, 70 illik yubileyində mətbəli Mülliəmmed Mustafayevi tantənəli iclasa davət etmiş, yaradımlarınna onu xüsusi diqqət yetirəm təşrifmişdi. Bəs o, M.Rəfəli ilə ənsiyyətinin nece sevgi ilə xatırlayı, mətbuatı, xüsusən edəbiyyatda daha casarətli gəlməsindən bəs insanın rolunu vurğulayıb: "Rəfəfil məndəki utancıqlıq perdişən opinar, manı həvəsləndirir, indiki təbirli desək, irəli çəkirdi".

"Sakit olun, sənəsinizi çıxarımayın, baba İsləyir!" - bu xəbərdarlıq usaqlıqda neçə dəfə eşitmış. Qəribedir, amma babamızın özünən heç vaxt ona ki-

minə maneçilik törətdiyindən gileyəndiyini xatırlamıram. Doktor döngəsin-dəki mənzilimiz kifayət qədər böyük olsa da, otaqlar bir-birinin içində idi, təcrid olunmaq, demək olar ki, mümkün deyildi. Evimizə isə atamın dostları - o dövrün istedadlı gənc alimləri, yazarları, bəstəkarları baş çəkməyi sevdi-lər. Burada anam Aidanın hazırladığı ləziz yeməklər düzülmüş masa arxa-sında nələr müzakirə edilmirdi? Ən yeni ədəbiyyat, musiqi, lakin ilk önce dünyadakı, ölkədəki siyasi proseslər. Bəzən o-hay-küülü səhbətlər gecə bi-rə, ikiyə kimi uzanırırdı. Amma baba birca dəfə de olsun narazığını bildirmə-di, hərçənd kabinetin elə müzakirələrin aparıldığı otağa bitişik idi. Görünür, gəncliyi, yeniliyi sevən alim anlayırdı ki, bu səhbətlər, fikir mübadiləsi atam üçün, yaradıcı cavanlar üçün nə dərəcədə əhəmiyyətlidir.

2004-cü ildə Məmməd Arifin 100 yaşı tamam oldu. Həmin ildə nəşr etdi-yim "Biz da dünyanın bir hissəsiyik..." adlı kitabımı, təbii, məhz babama, onun eziy xatirəsinə ithaf etdim. Ön sözümde vurğulayırdım ki, "peşə seçi-mimdə məhz O, müəyyənənşdiricili rol oynayıb, məhz O, məni fəaliyyətimdə yönəldib, "tənqidçi (mən isə əlavə edərdim ki, insan) vicdanımın əyildiyi anı xatırlamıram" - söyləyən O, mənim üçün həyatda örnək olub". Buradaca mən bəzi şübhələrimi oxucularımla bölüşərək yazirdim ki, az-çox elədikləri-mi bu böyük alimin adı ilə bağlamağa haqqım, görəsən, çatırımı?

İndi 2014-cü ildir. Babamın artıq 110 yaşı tamam olub və mən onun haq-qında düşüncələrimi, pərakəndə xatirələrimi qələmə ala-alə şairin müdrik misralarını xatırlayıram: "Sifət aydın görünməz üz-üzə dayananda, /Nəhəng olan uzaqdan daha aydın Görüner". İllər ötür və mən M.Arif şəxsiyyətinin bö-yüklüyünü, onun gördüyü işlərin miqyasını, əhəmiyyətini daha aydın anlayır və daha çox heyrətlənirəm. Həm də qürur duyuram ki, belə bir insanın ailə-sində - pak amallar, doğma ədəbiyyat naminə təmənnəsiz zəhmət, kinsizlik, saxtakarlıqdan büsbütün uzaq bir atmosferdə boy-a-başa çatmışam, onu gündə görmüşəm, asta səsi ilə söylədikləri hikmətlə, ibrətamız fikirləri eşitmİŞəm. Gör mən necə də xoşbəxt olmuşam! Son zamanlar işq üzü görən ar-xiv materiallarını, məsələn, M.Arifin "Dədə Qorqud" dastanının qorunmasında rolunu açıqlayan tədqiqatı, repressiyaya məruz qalmış ədiblər barədə yazdığı bərəət məktublarını oxuduqca qürurum bira on artıb, söz, sənət bili-cisi Ə.Həsənzadənin aşağıdakı fikri yadına düşüb. "Ədib yalnız o zaman Yaziçı olur ki, onun yaradılığını konkret bir Əmal bəzəyir. Heç bir kitab ya-zıcı şəxsiyyəti barədə onun həyatda gerçəkləşdirdiyi əməl qədər məlumat vermek iqtidarında deyil. Və yalnız o zaman ədibin yazdıqları tamam başqa rəngə boyanaraq oxucuya daha güclü təsir göstərir".

Zənimcə, Məmməd Arifin yazdıqlarını təravəlli rənglərə boyayan həm də onun xeyirxah, nəcib əməlleridir. O səbəbdən də alimin şəxsiyyətinə, elmi yaradılığına maraqlı illər ötdükçə nəinki sönməyəcək, eksinə, get-gedə artacaq, öz orbitinə yeni-yeni nəsilləri cəzb ədəcəkdir.

"Zirvədə qalan səs" - Azərbaycan televiziyasında Məmməd Arif haqqında çəkilmiş film belə adlanır. Azərbaycan ədəbiyyatşunaslıq elminin gəmisini sualtı qayalardan, zamanın firtinalarından virtuozcasına, nadir məhərət və müdrikliklə keçirə bilmiş, özündən sonra neçə-neçə dəyərlı tədqiqat işi qoymuş, onlara tələbə yetişdirmiş bu insanların- vətənpərvər alimin, müəllimin, əsil Azərbaycan ziyalisının səsi - gur, xaric intonasiyadan kənar, büllür tek saf -həmişə zirvədən gələcək.

Zümrüd DADASZADƏ

